

Shahid Bahonar
University of Kerman

Journal of Iranian Studies

ISSN: 1735 - 0700

Journal of Iranian Studies

Conception and Semantic Evolution of the Concept of Madness and Fascination in Persian lyrical poetry from the beginning to Hafez*

Aslan Ostovari¹ | Alimohammad mahmoudi²

Abstract

1. Introduction

One of the fundamental concepts of lyrical poetry is the concept of madness and many images and interpretations of it that can be seen in Persian poetry. This article tries to use descriptive – analytical method to examine various aspects to show how a common word finds its way into language of lyrical poetry and gradually expands other concepts of the poetry tradition, it becomes permanent, and then due to its parallelism with intellectual currents in the context of history, culture and thought. It is possible not to present it as a discourse in lyrical poetry. The results of this study show how the concept of insanity travels the discours path and undergoes changes from the dictionary meaning with the passage of time and political situation, and it is promoted from the socially unpleasant meaning ti the concept of love

---

* Article history:

Received 27 October 2023

Received in revised form 27 November 2023

Journal of Iranian Studies, 22(44), 2023

Accepted 4 December 2023

Published online: 22 December 2023

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman

© The Author(s).

1. phd in Persian Language and Literature, Lecturer at Farhangian Shahid Motahari University, Shiraz, Shiraz, Iran
Email: ostovari321@gmail.com
2. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Salman Farsi University, Kazerun, Kazerun, Iran
Email: mahmoodi@kazerunsfu.ac.ir

and then in the context Mu'tazila and Ash'ari philosophical conflicts become a suitable term for anti – rationalism, and with the spread of Sufi ideas, it becomes a valuable term. And it goes beyond the limit of a mere word and opens its place as a common discourse by expanding the semantic realm and become one of the basic discourses of Persian lyrical poetry in the scope of the poetry of great poets.

2. Methodology

Present study applies a descriptive-analytical method with the use of library tools. To this end, first, the related literature regarding the topic was studied and reviewed in three areas of research including 1) divine madness and the rational of madmen, 2) description of madness in "Leili and Majnoon" poems, and 3) the contrast between madness and wisdom in Persian poems. Based on the scope of the research literature, it has been necessary to study and examine the evolution and transformation of the fundamental concepts of "madness and fascination" from the beginning to the peak and evolution of Persian poetry - that is, in the era of Hafez. To do this, a case study of the poems developed by the prominent poets from the 4th to 8th centuries (AH) was conducted. The important poems related to the discussion were selected and classified, and the content of poems with themes of madness, mania, and hypocrisy, etc., were analyzed in the main stage of the study.

3. Discussion

As different researchers have perceived, the concept of madness in Persian literature has had different degrees and layers of meaning. In mystical literature, the concept of madness is often conceived of as a contrast to conventional reasoning, and this concept is used to mean spiritual insanity, which is considered as a positive transcendence. As an example, even during the first decades of the 1st century (AH), the madness of the Sufis was constantly referred to as the "madness of the wise" because their behaviors, conducts, and speech were not similar to the customs and traditions of the society. But despite their appearance, people, especially the wise, observed some characteristics

in them that indicated knowledge and wisdom, and for this reason, they were described as insightful and sometimes they were referred to as "the insane wise". Madness is also used in lyrical poems to refer to the psychological ramifications of the physical love. "Physical love sometimes leads to madness. Most scholars believe that physical love is in contrast to reasoning and it is not compatible with rational mind, and apparently one of the reasons why love was called insanity was its incompatibility with rational thinking and reasoning" (Medi, 1992). Part of the meaning of the word "madness" which is the primary and literal meaning of the word can be seen in all eras. On the other hand, part of the concept of insanity revolves around the literary traditions and the content and propositions of mystical and lyrical poetry, which will be discussed further in detail.

During the Sasanid dynasty, abundance of wealth, favorable economic conditions, and incentives for poets led to an expansion of Persian literature and language and thereby the lyrical poetry. This, in turn, created a new phase of change to the concept of madness. From the sixth century of Hijri onwards, the poems created by most poets are full of the concept of "madness", and madness from this time onwards is given a sublime meaning in the poems of Persian poets. Madness is no longer associated with the inferior meaning that is usually perceived of the word. This concept is presented in the form of a new discourse, in contrast to reasoning, and it has influenced the thinking of poets for the later periods. Another important literary factor that has had an important impact on the development of the concept of madness is undoubtedly the composition of Nezami's "Leili and Majnoon". The story of Leili and Majnoon, which is "a kind of borrowing from an excused love in Arabic literature" (Ghanimi Hilal, 2013) was only seen in the form of hints and references in the poetry of previous poets, but it appeared as an independent poem in Persian literature thanks to the efforts made by Nizami Ganjavi.

In this collection of poems, romantic madness reaches its peak and finds a sublime meaning. During the following periods, the discourse of madness in the poems of prominent poets (Attar, Rumi and Hafez) has outlined and proved its true nature and existence in a way that poets encourage people to go crazy; With a mystical perspective, Molana Balkhi comes to the conclusion that the essence of the desired cannot be reached with a selfish and expedient mind. In order to fulfill his real objective, which is to discover and intuit the truth and conduct an expedition in the spiritual world, he derives from the power of insanity above reasoning and prefers it to the superficial trivial mind. In Hafez's poems, too, the detail-oriented intellect is condemned in every way. In his poems, "Madness" is sometimes presented openly and sometimes referred to indirectly. In his poems madness is sometimes associated with love and it is sometimes presented in contrast to reasoning. In his poems, madness is the first step on the way to Leili's home (the beloved and the truth) (Hafez, 1399).

4. Conclusion

The concept of madness changes during the course of time and based on the social and cultural context, and it goes beyond the limits of a mere lexical field and even becomes a suitable means of opposing wisdom. A heavenly meaning is associated with madness with the proliferation of the Sufi ideas to become a valuable terminology. It begins to be used as a basic discourse in Persian lyrical poetry within the scope of the poetry compiled by great Persian poets. Present study makes it clear that the discourse of madness with its multiple meanings has gradually matured to reach perfection and the early poets who looked at the concept in a more realistic way have also played an important role within this process. With the mystical poetry and the intermediate style of the sixth century, this significant process approaches the realm of Sufism, and social criticism or the mystical wonder and insanity. These experiences and favoring madness and infatuation is substantiated in the seventh and eighth centuries giving it a positive meaning to the point where madness and insanity turns to

one of the functions of the mystical poetry. The battle between reasoning and love and the victory of love and heart over wisdom and reasoning has paved the way for more insanity and favoring of this basic theme and concept.

Keywords: : Lyrical poetry; Discourse; lexical layer; Semantic layers; Madness; Infatuation

How to cite: Aslan, Ostovari; Alimohammad, Mahmoudi. (2023). Conception and Semantic Evolution of the Concept of Madness and Fascination in Persian Lyrical Poetry from the Beginning to Hafez. *Journal of Iranian Studies*, 22(44), 35-58. <http://doi.org/10.22103/JIS.2023.22414.2552>

تکوین و تکامل معناشناسانه شیدایی و جنون در شعر غنایی فارسی از آغاز تا

حافظ*

(علمی-پژوهشی)

اصلاح استواری (نویسنده مسئول) علی محمد محمودی^۲

چکیده

یکی از مفاهیم بنیادین شعر غنایی، مفهوم جنون و تصویرها و تعبیرهای فراوانی است که از آن در شعر فارسی دیده می‌شود. مقاله حاضر می‌کوشد با روش توصیفی-تحلیلی از رهگذر بررسی جوانب مختلف این مفهوم و نشان دادن سیر تاریخی آن، نشان دهد یک واژه معمولی چگونه به زبان شعر غنایی راه می‌یابد و به تدریج با گسترش حوزه واژگانی خود از طریق پیوستن به مفاهیم دیگر در سنت شعر ماندگار می‌شود و آنگاه به دلیل مقارن شدن با جریان‌های فکری در بستر تاریخ، فرهنگ و اندیشه، امکان می‌یابد تا به مثابه یک گفتمان در شعر غنایی مطرح شود. نتایج این مطالعه نشان می‌دهد چگونه مفهوم جنون از معنای قاموسی خود، با گذشت زمان و با توجه به اوضاع اجتماعی و سیاسی، دستخوش تغییر می‌شود و از معنی ناپسند اجتماعی به مفهوم عاشقی ارتقا می‌یابد و سپس، در بستر مناظرات فلسفی معتزله و اشاعره تعبیری مناسب برای خردستیزی می‌گردد و با رواج اندیشه‌های صوفیانه به یک واژه ارزشمند تبدیل می‌شود و از حدّ یک حوزه واژگانی صرف فراتر رفته و با گسترش قلمرو معنایی جای خود را به عنوان گفتمان رایج باز

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۰۸/۰۵ تاریخ ویرایش نهایی مقاله: ۱۴۰۲/۰۹/۰۶ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۲/۰۹/۱۳

تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۱۰/۰۱

DOI: 10.22103/JIS.2023.22414.2552

مجله مطالعات ایرانی، سال ۲۲، شماره ۴۴، پاییز و زمستان ۱۴۰۲، صص ۳۵-۵۸

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی

حق مؤلف © نویسندگان

۱. مدرس دانشگاه فرهنگیان شهید مطهری شیراز، شیراز، ایران، رایانامه: ostovari321@gmail.com

۲. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه سلمان فارسی کازرون، کازرون، رایانامه: mahmoodi@kazerunfsu.ac.ir

می‌نماید و در گستره شعر شاعران بزرگ به یکی از گفتمان‌های اساسی شعر غنایی فارسی تبدیل می‌شود.

واژه‌های کلیدی: شعر غنایی، گفتمان، لایه واژگانی، لایه‌های معنایی، جنون، تطور.

۱. مقدمه

تغییر در ذات زبان و عناصر آن، به‌خصوص در لایه واژگانی آن، پدیده‌ای دیرینه و همیشگی است. در زبان فارسی نیز تغییر در لایه‌های واژگانی آن در بستر ادوار مختلف از منظر دستور تاریخی بررسی شده است؛ در کنار این مسئله، دگرگونی معانی و مفاهیم واژه‌ها در بستر فرهنگ، سبک ادبی و عاطفی و فکری شعر هر دوره نیز رخدادی طبیعی است. شعر غنایی فارسی در تاریخ درازآهنگ خود مشخصات سبکی گوناگونی را پشت سر گذاشته است. در این مسیر دور و دراز برخی مفاهیم مدتی در حوزه شعر غنایی زیسته و سپس از بین رفته‌اند، برخی نیز کم و بیش ایستا باقی مانده‌اند، اما برخی مفاهیم دیگر پس از پدیدار شدن به تدریج رشد یافته و اندک‌اندک در زبان غنایی به مفهومی اساسی و زنده و پویا تبدیل شده و گاه تا حد یک گفتمان کمال یافته‌اند. بی‌تردید فهم درست این گونه مفاهیم بنیادین در شعر غنایی فارسی از رهگذر بررسی سیر تحول تاریخی آن‌ها، برای درک درست شعر غنایی فارسی ضرورتی انکارناپذیر دارد. مسلماً علت این که شعر غنایی هر زبان برای اهل آن زبان آشنا و برای ناآشنایان آن فرهنگ بیگانه و مبهم است، وجود همین مفاهیم کلیدی و تعبیرات مختلف برخاسته از آن است. افزون بر این، بخش بزرگی از زیبایی و تأثیر شعر غنایی، مدیون اشاره‌های کوتاه به سوابق احساسی و معنایی پیوسته با همین مفاهیم اساسی است که همچون شبکه‌ای نامرئی در پس هر واژه نهفته و تداعی‌های ادبی و احساسی و تصویری فراوانی را در دل و جان مخاطب ایجاد می‌کند. از این میان، مفهوم «جنون» یکی از مفاهیم بنیادین شعر غنایی فارسی است که در طول زمان دستخوش تغییر شده است تا جایی که در مورد این گونه مفاهیم و واژه‌های بنیادین گفته‌اند: «واژه‌هایی همچون «جنون»، «دیوانگی» و «شیدایی» که دارای آن‌همه بار معنایی و کاربرد شاعرانه در شعر فارسی هستند، در شعر هیچ مردم دیگر این گونه به کار نمی‌رود و واژه‌های

برابر آن‌ها در زبان‌های دیگر چه بسا پژواکی ناخوشایند داشته باشند و هیچ شاعری در زبان‌های دیگر این واژه‌های ستوده ما را، آن‌گونه که در شعر فارسی به کار رفته است، به کار نبرد.» (آشوری، ۱۳۹۲: ۲۱). البته باید در نظر داشت که بسیاری از فارسی‌زبانان معمولی نیز بر مفاهیم بنیادین شعر غنایی و سوابق ادبی و شبکه‌های احساسی و تصویر غنی آن تقریباً آگاهی و تسلط چندانی ندارند؛ از این رو، لازم است این مفاهیم بنیادین و واژگان و تعبیرات ادبی برآمده از آن‌ها، از طریق بررسی‌های ادبی به تدریج تبیین و در آموزش زبان و ادبیات فارسی به کار گرفته شوند. برخی از این مفاهیم بنیادین شعر غنایی و شبکه واژگانی و معناشناسانه‌ای که بر گرد آن پدید می‌آید، گاه یک گفتمان خاص را پدید می‌آورد که خود منشأ بسیاری از مضامین و تعبیرهای ادبی و شاعرانه دیگر شده است؛ برای نمونه می‌توان سیر دگرگونی واژه باده و می را در شعر فارسی از قرن چهارم تا عصر حافظ بررسی کرد؛ «این‌گونه مفاهیم بنیادین صرفاً واژه‌هایی نیستند که برای نام‌گذاری و ارجاع به کار روند؛ بلکه در سیر تطوّر خود به کلیتی پیچیده و مدلول‌هایی شناور تبدیل شده‌اند و به مثابه کلیدواژه یا نامی فشرده، پیوند عمیقی با تجربه زیسته شاعر و بستر فرهنگی و اجتماعی زمانه او دارند و بر پیوستاری از مرزهای معنایی از دلالت ارجاعی تا دلالت تعاملی و در نهایت، ذوب‌شدگی در تطوّر هستند» (استواری و امینی، ۱۳۹۹: ۲۰-۲۱). از سوی دیگر، براساس نگاه ساختارگرایانه، هر گفتمان به عنوان بخشی اساسی از موجودیت و ساختار شعر غنایی، به نوبه خود کلیت آن را نیز تحت تأثیر قرار می‌دهد. بنابراین، با در نظر گرفتن چنین وسعتی برای گستره دلالتی واژه‌های بنیادی در شعر فارسی که فاصله واژگان تا گفتمان را دربرمی‌گیرد، می‌توان پرسش‌های بسیاری را در مورد این رابطه چند بُعدی واژگان و گفتمان مطرح کرد. دست‌کم می‌توان پرسید که چگونه واژگان به سمت گفتمان حرکت می‌کنند؟ اگر چنین است این فرایند چگونه عمل می‌کند؟ آیا این حرکت ماهیتی تاریخی دارد یا مثلاً تحت تأثیر فرایند عاطفی اتفاق می‌افتد؟

۱-۱. پیشینه تحقیق

با وجود پژوهش‌های انجام‌شده در اروپا از قبیل: میخائیل باختین (۱۹۷۵-۱۸۹۵) و فوکو (۱۳۸۵)، پژوهش‌های ادبی انجام‌شده در ایران درباره مفهوم جنون را به طور کلی به چند گروه می‌توان تقسیم کرد: الف. جنون الهی و عقلای مجانین ب. شرح جنون در منظومه لیلی و مجنون پ. تقابل دیوانگی و فرزاندگی در اشعار فارسی. اما در حدود مطالعات فعلی کمتر به شرح و تکوین گفتمان ادبی جنون در شعر غنایی فارسی پرداخته شده است.

۱-۱-۱. جنون الهی و عقلای مجانین

پس از ظهور اسلام که «عقل‌گرایی» جریان اصلی فکری جوامع اسلامی بود، افرادی در گوشه و کنار سرزمین‌های اسلامی پدیدار شدند که به عاقلان مجانین شهرت یافتند. در قرن‌های ۴ و ۵ هجری قمری، این دیوانگان دانا و جنونشان، آن قدر اهمیت یافته بودند که مؤلفانی در باب آن‌ها، کتاب‌ها و رساله‌های مستقلی پدید آوردند؛ از جمله این مؤلفان می‌توان به ابوبشر دولابی (وفات: ۳۱۰)، ابن ابی زهر (وفات: ۳۲۵)، ابی‌محمد الحسن بن اسماعیل الضراب (وفات: ۴۰۶)، ابوالحسن بن ابی‌بکر مقسم (وفات: قرن ۴) و ابوالقاسم حسن نیشابوری (وفات: ۴۰۶) اشاره کرد. همچنین از معاصران می‌توان به پژوهش پورجوادی (۱۳۶۶) با عنوان «تحلیلی از مفاهیم عقل و جنون در عقلای مجانین» اشاره کرد که به تبیین معانی عقل و حالات و داستان‌های کسانی پرداخته که در تمدن اسلامی به «عاقلان دیوانه» مشهور بوده‌اند. سیاه کوهیان (۱۳۸۶) در «جنون الهی از دیدگاه ابن عربی» بیان می‌کند که ابن عربی در فتوحات، این طایفه را بهالیل خوانده و جنون آن‌ها را ناشی از تجلی ناگهانی واردی غیبی بر آنان می‌داند که باعث عروج ابدی عقل آن‌ها به عالم لاهوت می‌شود. افزون بر آن، رحیمی (۱۳۸۷) نشان می‌دهد که عطار نیشابوری احوال دیوانگان الهی و جنون آن‌ها را به عنوان موضوعی مستقل مطرح کرده است. همچنین نوشته هلموت ریتز (۱۳۸۸) با عنوان «دریای جان» به تحلیل سخنان گستاخانه عقلای مجانین در آثار عطار می‌پردازد. پژوهش دیگر سیاه کوهیان (۱۳۸۸) نشان می‌دهد که مولانا با آوردن تمثیل‌های پر معنا، در پی حکمت و معرفت عمیق اولیای الهی «عقلای مجانین یا فرزندان دیوانه‌نما»

می‌باشد، وی شناخت این نوع دیوانگان را از دیوانگان معمولی، مستلزم نوعی بصیرت باطنی و فراست معنوی می‌داند. کاظمی‌فر (۱۳۹۲) با عنوان «کارکرد سیاسی و اجتماعی دیوانگان دانا بر پایه حکایات مثنوی‌های عطار» به بررسی رویکرد عقلای مجانبین در تعامل با جامعه و مواجهه با نهاد قدرت در حکایات عطار نیشابوری می‌پردازد و بیان می‌کند که دیوانگی عقلای مجانبین سبب شده بود تا ایشان از آزادی منحصربه‌فردی برخوردار باشند و از مفاهیم مسلط یا مقدس روزگار خود عبور کنند و دیدگاهی تازه و انتقادی درباره شیوه معمول ارتباط «انسان با خدا»، «انسان با جامعه» و «انسان با نهاد قدرت» ارائه کنند. حسینی و روستایی‌راد (۱۳۹۵) در «مجانین‌العقلای زن در تصوف» ضمن بررسی رفتار و اندیشه‌های عقلای مجانبین، نام و احوال چند تن از مجانبین‌العقلای زن را، براساس منابع محدود تاریخی، ذکر و بیان می‌کنند که نخستین کتابی که به تصوف و تعبد زنان پرداخته است، *ذکر النسوة المتعبدات الصوفیات* نوشته ابو عبدالرحمن سلمی است و پس از آن، در *صفوة الصفوة* ابن جوزی و *عقلاءالمجانین* نیشابوری می‌توان احوال این زنان را یافت. سجادی راد و ذاکری (۱۳۹۸) در «مکتب اعتراض در طبله عطار» زمینه‌های عوامل اجتماعی مؤثر در شکل‌گیری شخصیت عقلای مجانبین در عصر عطار و ارتباط آن با مکتب اعتراض را مشخص می‌کنند و مهم‌ترین ویژگی شخصیت عقلای مجانبین عصر عطار یعنی معترض و منتقد اجتماعی بودن را در برخی از حکایت‌های وی بررسی می‌کنند.

۲-۱-۱. شرح جنون در منظومه لیلی و مجنون

بررسی‌هایی در تطبیق روایت‌های مختلف ارائه شده از داستان لیلی و مجنون وجود دارد؛ از جمله می‌توان به پژوهش نجاریان (۱۳۸۶) در بررسی چهار روایت از عشق مجنون اشاره کرد. نجاریان عشق مجنون را نوعی عشق عذری می‌داند و توضیح می‌دهد که عشق عذری همان عشق افلاطونی یا عشق پاکبازانه و دور از وسوسه‌های جسم است. زمینه جنون در لیلی و مجنون، پژوهش ڈرپر و یاحقی (۱۳۸۹) است که بیش‌تر به شخصیت مجنون از لحاظ وقایع داستانی آن پرداخته‌اند. مرادی‌نژاد و همکاران (۱۳۹۷) در مقاله «مهم‌ترین کارکردهای عرفانی داستان لیلی و مجنون» به این نتیجه می‌رسند که حکایت عشق عذری

بر روابط عاشق و معشوق و تناسب داستان با مضامین عشق حقیقی از مهم‌ترین دلایل گرایش عارفان به این داستان بوده است.

۳-۱-۱. تقابل دیوانگی و فرزانی در اشعار فارسی

فرشباغیان (۱۳۸۴) در «شکوه جنون در دیوان صائب تبریزی» به منشور چند ضلعی اشعار او و ارتباط کلمات با حوزه‌های باورهای مردمی اشاره کرده است. توحیدیان (۱۳۸۷) عقل و خردی را که صائب تبریزی، با تأسی از مکتب عارفانی نظیر عطار، مولوی، حافظ، شاه نعمت‌الله ولی و ... با آن درافتاده است، عقل یونانی می‌داند که پیرو نفس بوده و مانعی در راه رسیدن به منزل معرفت و حقیقت است.

آقاحسینی (۱۳۸۸) در «نقدی بر زمینه‌های خردستیزی در ادب فارسی» به مسئله جنون پرداخته و اختلافات مذهبی و ظهور مکاتب کلامی را دلیل رواج مخالفت با عقل تا قرن‌ها بعد می‌داند.

پژوهش ادبی خدیور و توحیدیان (۱۳۸۹) به عقل و تقابل و تعارض آن با عشق و جنون عارفانه پرداخته و بیان می‌کند که در نگرش عارفانه مولانا با عقل جزیی خودبین و مصلحت‌اندیش نمی‌توان به گوهر مراد دست یافت؛ بنابراین، برای دستیابی به آرمان واقعی خود، یعنی کشف و شهود حقیقت و سیر و سلوک در عالم جان و دل، از نیروی جنون و دیوانگی مافوق مدد می‌گیرد. پژوهش حدیدی و موسی‌زاده (۱۳۸۹) با عنوان «جلوه‌های خردستیزی در شعر حافظ» نشان می‌دهد که به دلیل حضور اندیشه‌های عرفانی، خردستیزی گاه به صورت آشکار و گاه در لایه‌های پنهانی کلام و لفظ مستور شده است. پژوهش برمایه‌ور (۱۳۹۳) در «نگاهی ساختارگرایانه به خردستیزی عرفان» معتقد است که عرفان به عنوان یک پدیده اجتماعی با محدودیت «گفتار» روبه‌رو بوده است. یافته‌های پژوهش در مقاله سدیدپور و قانعی راد (۱۳۹۳) نیز با نگاه جامعه‌شناسانه در پی آن است که به جایگاه اجتماعی جنون بپردازد. آنان صرفاً با بررسی آماری این مفهوم به این نتیجه رسیده‌اند که به ترتیب مولوی، سعدی، نظامی، حافظ و فردوسی بیشترین کاربرد از جنون را در اشعار خود داشته‌اند، اما مفهوم جنون در اشعار غنایی فارسی دایره معنایی وسیعی از تکوین تا رسیدن

به گفتمان ادبی دارد و نیازمند مطالعات بیش‌تر است. بنابراین، پژوهش کنونی ضمن مرور نظام‌مند پیشینه و درک وجود خلاء پژوهشی، گامی انسجام‌بخش در زمینه تحلیل تحول مفهوم جنون و شیدایی برداشته است.

۲-۱. مبانی نظری: ابعاد معنایی مفهوم جنون

برای واژه جنون کلمات شیدایی، دیوانگی و بی‌خردی در شعر و ادب فارسی رایج بوده است. شناخت معنای واژگانی و اصطلاحی چنین واژه‌ای که در میان مفاهیم و کلمات پربسامد شعر موج می‌زند، ضروری است. «واژه جنون از ریشه «جَنَّ» یا «جُنَّ» که معنای آن مرتبط با امر پوشیده است، می‌تواند مناسب‌ترین قالب و روش برای اختفای راز و محفوظ ماندن آن باشد.» (سیاه‌کوهیان، ۱۳۸۸: ۱۴۵). واژه مجنون هم از همین ریشه می‌آید که در فارسی آن را «دیوانه» معنا می‌کنیم، مجنون به معنای جن‌زده است و دیوانه هم به معنای دیوزده؛ یعنی کسی که جن و دیو در او حلول کرده است. این مفهوم در پزشکی جایگاهی ویژه دارد و حتی در طب قدیم اقسامی برای آن قایل شده‌اند. «از دیدگاه پزشکان «جنون»، بسط شعور در جهت قوس نزولی آن و یا بسط پریشانی اعصاب در قلمرو میدان شعور است. جنون عکس تصویر نبوغ در آئینه شکسته شعور است.» (معمایی، ۱۳۴۴: ۲۸). برداشت‌های پژوهشگران مختلف نشان می‌دهد مفهوم جنون در ادبیات فارسی دارای مراتب و لایه‌های معنایی مختلفی بوده است، در ادبیات عرفانی مفهوم جنون غالباً به معنای مقابله با عقل متعارف است و این مفهوم به معنای جنون روحانی که یک تعالی مثبت است، به کار رفته؛ چنان‌که حتی در سده‌های نخست هجری، از جنون صوفیان پیوسته با عنوان «جنون عاقلان» یاد شده است که رفتار و کردار و گفتارشان مطابق با عادات و رسوم جامعه نبود؛ اما در ورای این ظاهر، مردم به‌ویژه خردمندان، خصوصیات را مشاهده می‌کردند که حاکی از حکمت و خردمندی بود و به همین دلیل، آنان را به صفت عاقلی هم متصف می‌کردند و آن‌ها را «عاقل دیوانه» می‌خواندند. در اشعار غنایی نیز جنون به معنای پیامد روانی عشق جسمانی به کار رفته است. «عشق جسمانی گاه منجر به جنون می‌شود، به نظر غالب ادبا عشق جسمانی مخالف و متضاد عقل است و با عقل سازگار نیست و ظاهراً یکی

از دلایل آن که عشق را جنون نامیده‌اند، همین ناسازگاری آن با عقل بوده است» (مدی، ۱۳۷۱: ۷). بنابراین، مفهوم جنون در ادبیات فارسی دارای ابعاد معنایی مختلفی است که تطور و تکامل دقیق معناسانۀ آن را می‌توان براساس تفحص در شعر غنایی فارسی مطالعه و بررسی کرد. افزون بر این، تردیدی نیست که هنگام جست‌وجوی سیر معنایی این مفهوم، ناگزیر باید به عوامل تأثیرگذار مؤلفه‌های تاریخی، اجتماعی، زبانی در حوزه‌های معنایی و لغوی، بیانی و کارکردی آن نیز پرداخت.

۲. بحث و بررسی

۲-۱. تکوین مفهوم جنون و معنای قاموسی آن

در ادبیات فارسی مفهوم جنون مانند مفاهیم مهم دیگر، مراحل را پشت سر گذاشته و عاقبت در شعر غنایی به صورت یک گفتمان درآمده است؛ زیرا اساساً «هیچ پدیده‌ای در اشعار شاعران یک‌باره تجلی نمی‌کند و ره صدساله را یک‌شبه نمی‌پاید، بلکه در آغاز در حالی که هنوز همه‌گیر نشده، تحت شرایط اجتماعی، فکری، سیاسی، فرهنگی... اندک‌اندک تکوین پیدا می‌کند و سپس با گذشت زمان و همه‌گیر شدن زمینه‌ای که آن را پدید آورده است، حقانیت و هستی فراگیر می‌یابد» (عبادیان، ۱۳۸۴: ۴۶). بنابراین، با پیگیری مسیر زبان و شعر می‌توان تصویری از سیر مفاهیم کلیدی شعر غنایی و از جمله «جنون» را ترسیم کرد. معنای قاموسی این مفهوم، در فرهنگ فارسی (از دکتر محمد معین) و لغتنامه دهخدا و جز آن به معنای دیوانگی، بی‌خردی، شیفتگی و شیدایی آمده است. این معنای اولیه را می‌توان در اشعار همه شاعران فارسی‌سرا که هر کدام تعلق به دوره و سبک ادبی متفاوتی دارند، مشاهده کرد:

گاه دیوانه را کند هشیار   گه به هشیار برنهد زنجیر
(رودکی، ۱۳۷۶: ۹۱)

دیوانه را همی‌شناسد ز هوشیار   حلقه درافکند و به زنجیر کرد
(عطار، ۱۳۶۲: ۱۵۴)

من که عیب توبه کاران کرده باشم بارها   توبه از می وقت گل دیوانه باشم گر کنم
(حافظ، ۱۳۹۱: ۹۸۲)

بخشی از مفهوم واژه جنون بیش تر به مفهوم قاموسی و اولیه آن مربوط است و در همه ادوار نیز مشاهده می شود. از سوی دیگر، بخشی از مفهوم جنون حول محور سنن ادبی و محتوا و گزاره های شعر عرفانی و غنایی می چرخد که در ادامه به آن می پردازیم.

۲-۲. تحول معنایی مفهوم جنون در دوره آغازین

سده های سوم و چهارم و پنجم که «کم کم ادب فارسی و به خصوص شعر نضج می گیرد، خردورزی پایه اساسی شعر بسیاری از شاعران بزرگ است.» (آقا حسینی، ۱۳۸۸: ۷۹)؛ زیرا علاوه بر زمینه استوار خردگرایی در اندیشه ایران در این دوره، مبنای تفکر معتزله و اساس معرفت، عقل است و به همین دلیل است که واژه خرد در این دوره در آثار شاعران چشمگیر است؛ زیرا آنچه بر ادبیات و اشعار شاعران این دوره تأثیرگذار است، تفکرات مذهبی حاکم بر آن دوران است. «کلان ساختار این دوره شامل ساختارهای فرهنگی، هنری، عقیدتی، حکومتی و اجتماعی به خرد و متعلقات آن گرایش بیش تری دارد تا کشف و شهود و اشراق. نحله ها و فرقه های خردگرا نیز بیش تر در این عصر مجال فعالیت دارند، فلاسفه مشاء، اخوان الصفا و خُلان الوفا؛ معتزله و تا حدودی اسماعیلیه از جمله این گروه هستند» (زرقانی، ۱۳۸۸: ۳۱۲).

از این روست که در این دوره، گفتمان «عاقلی و خرد» غالب است. برای نمونه رودکی که اندیشه خردورزی بر اشعار او سلطه دارد، خرد را عامل رهایی از اندوه می داند:

چهار چیز مر آزاده را ز غم بخرد   تن درست و خوی نیک و نام نیک و خرد

(رودکی، ۱۳۷۶: ۷۵)

اما مقارن با حکومت سامانیان با گسترش ادبیات و زبان فارسی و تشویق شاعران و وفور نعمت و ثروت سرشار و وضعیت مطلوب اقتصادی و اجتماعی شعر غنایی رشد خاصی می یابد و همین امر اسباب مرحله جدیدی از تغییر در مفهوم جنون را پدید می آورد و در

زبان اغراق آمیز اشعار غنایی شاعری چون رودکی به زوال عقل ناشی از فراق معشوق تبدیل می‌شود:

بر عشق توام نه صبر پیدا است نه دل بی روی توام نه عقل برجاست نه دل
(همان: ۵۱)

و همچنین این مفهوم با حوزه واژگانی مستی پیوند می‌یابد:

دیوانگان بی‌هشمان خوانند دیوانگان نه‌ایم که مستانیم

(همان: ۹۷)

بی‌تردید ترکیب سه حوزه واژگانی "جنون، مستی و عشق" اساسی‌ترین بخش مفاهیم شعر غنایی را تشکیل می‌دهد. بیان این جنون عاشقانه نشانگر گذر از یک مرحله به مرحله دیگر در شعر غنایی فارسی است. مرحله جدیدی که شاعر امکان آن را می‌یابد که فردیت خود را به روشنی در شعر بیان کند. این گونه اشعار حاصل دورانی شکوفاست که چنین رشد فرهنگی را میسر می‌کند. این پیشرفت فرهنگی «از چنان کیفیتی بر خوردار بود که امکان فردیت را به شاعران می‌داد و آن‌ها می‌توانستند احساس خود را در قالب تصویر هنری عشق عرضه کنند» (عبادیان، ۱۳۸۴: ۲۲). همچنین بر اثر مجاهدت شاعران و نویسندگان اواسط قرن سوم تا پنجم «اساس ادب پارسی با استواری تمام نهاده شده بود و مقدمات لفظی و معنوی برای بیان مقاصد مختلف در الفاظ منظوم و منثور برای شاعران و نویسندگان به نحو آتم و اکمل فراهم گشت» (صفا، ۱۳۷۴: ۱۹۳). بنابراین، مفاهیمی از جمله «جنون» با اقماری از جمله شیدا، دیوانه زنجیری، واله، مفتون به عنوان یک مفهوم فراگیر بین شاعران گسترش می‌یابد.

جواب داد دیوانه شد دل تو ز عشق به ره نیارد دیوانه را مگر زنجیر

(امیرمعزی، ۱۳۸۱: ۲۲۲)

مولای رای تو منم شیدای جای تو منم و اندر هوای تو منم چو ذره‌ای اندر هوا

(همان: ۳۸)

از سوی دیگر، مفهوم جنون در تقابل با عقل و خرد مطرح می‌شود؛ زیرا اساساً فلسفه‌ستیزی در ادبیات ما که گاه در لباس مخالفت با فیلسوفان بزرگ چون ارسطو، افلاطون، ابن سینا و یا اغلب در مخالفت با عالمان فیلسوف عقل‌گرا رخ نموده، بسیار ریشه‌دار است و عرفا در موضوع فلسفه‌ستیزی با «نوع یونانی آن که رهاورد غرب و اندیشه‌های غیر اسلامی است و فلاسفه مسلمان از آن متأثر بوده‌اند، درافتاده‌اند» (فروغی، ۱۳۴۶: ۱۲۲) و حکمت یونانی را در مقابل حکمت اسلامی قرار داده‌اند. از این منظر می‌توان نخستین نشانه‌های غرب‌ستیزی در تمدن اسلامی را در ستیز با فلسفه یونانی جست‌وجو کرد. این ستیزه‌جویی با فلسفه یونانی، نخست رنگ شرعی و عرفانی داشت؛ اما در متون عرفانی این مخالفت فکری جنبه‌ای عاطفی و احساسی یافت که بعدها به شعر فارسی نیز رسوخ کرد و گفتمان جنون را در مقابل گفتمان خرد و خردمندی تقویت کرد. این موضوع را از همان آغاز قرن ششم در آثار سنایی غزنوی و پس از آن در آثار شاعران برجسته‌ای نظیر عطار، مولوی، خواجوی کرمان و حافظ و ... به روشنی می‌توان یافت. این تفکر زمینه‌ساز آن شد که بسیاری از شاعران و ادیبان بزرگ وقتی سخن از عشق به میان می‌آوردند، عقل را به حاشیه برانند و آن را شحنه‌ای هیچ‌کاره قلمداد کنند و شاعران در اشعار خود به محکوم و ضعیف و مغلوب بودن عقل در تقابل با جنون مافوق عقل تأکید کنند. برای نمونه:

خرد که عاشق و مفتون شود بدو مردم شده‌ست بر تو ز رسم تو واله و مفتون

(امیرمعزی، ۱۳۸۱: ۵۴۵)

خرد چو رونق دیوانگان عشق تو دید به صد بهانه بر آورد خویشتن به جنون

(فاریابی، ۱۳۸۵: ۱۴۶)

از این دوره به بعد، اشعار اکثر شاعران آکنده از مفهوم «جنون» است و جنون از این زمان به بعد در اشعار شاعران فارسی زبان، معنای والایی می‌یابد و دیگر آن مفهوم نکوهیده‌ای را ندارد که معمولاً از معنای قاموسی واژه فهمیده می‌شود. این مقوله به صورت گفتمانی

جدید، در تقابل با عقل، در اشعار شاعران مطرح می‌شود و بر نگاه و اندیشه شاعران دوره‌های بعد تأثیر می‌گذارد. یکی از دیگر عوامل مهم ادبی که تأثیر مهمی در تطور مفهوم جنون داشته، بی‌تردید سرایش منظومه مستقل "لیلی و مجنون" نظامی است. داستان لیلی و مجنون که «نوعی وام‌گیری از عشق عذری در ادبیات عربی است» (غنیمی هلال، ۱۳۹۳: ۲۲۶) و تنها به صورت تلمیح و اشاره در شعر شاعران پیشین دیده می‌شد، به همّت نظامی گنجوی به صورت منظومه‌ای مستقل در ادبیات فارسی پدیدار شد. در این منظومه جنون عاشقانه به اوج می‌رسد و جایگاهی والا می‌یابد. مجنون در عرف عوام کسی بوده است که با عادات و رسوم اجتماعی سر ناسازگاری دارد و کارهایی بر خلاف آن‌ها انجام می‌دهد و ظاهراً علت آن که برخی در دوره‌های آغازین مجنون نامیده می‌شوند، «مخالفت آنان با عرف و عادات قوم خویش، زهد و روگردانی ایشان از دنیا، برگزیدن یک زندگی توأم با اندیشه و عزلت بود» (همان: ۲۷۱) و این تفکر هم فرصتی برای هنرنمایی شاعران و اندیشمندان در دوره‌های بعد می‌شود و به تدریج به عنوان یک گفتمان رایج جای خود را در بین شاعران فارسی بازمی‌کند. هرچند اخبار قیس عامری در ادبیات عرب پیش از آن که به ادبیات فارسی منتقل شود، تا اندازه‌ای صبغه صوفیانه داشته است، اما نظامی در بخشیدن رنگ صوفیانه به موضوع لیلی و مجنون پیشگام بود، این مضامین صوفیانه در ادبیات عرب همواره کم‌رنگ و ناچیز بوده است، لیکن در ادبیات فارسی ویژگی‌های خاص خود را دارد که آن را از اصل عربی‌اش متمایز می‌کند. برخی از این ویژگی‌ها به حوادث و روند آن‌ها در داستان و پاره‌ای دیگر به وصف محیط و مناظر آن مربوط است و از طرفی، صبغه صوفیانه داستان لیلی و مجنون در ادبیات فارسی در بالاترین درجه آن است. از این رو، موضوع مجنون از همان آغاز آشنایی ادبیات فارسی با آن، به ویژگی صوفیانه خود موصوف شد و این ویژگی در داستان‌های مختلف مجنون با آن همراه بوده است. در این منظومه شور و شوق عاشقانه، ناتوانی عقل در تقابل با عشق زمینی و تصاویر جنون عاشقانه درهم آمیخته است و اقمار منظومه گفتمان جنون در این منظومه، واژگانی چون دردمند، مستی، دیوانگی، گرفتار، شیفته، متواری راه دل‌نوازی و زنجیری کوی پاک‌بازی بسط

می‌یابد. این واژه‌ها کارهای جنون‌آسای روزانهٔ مجنون را وصف می‌کنند و شخصیت مجنون را ترسیم می‌نمایند:

چو مستی دارم و دیوانگی هست حریفی ناید از دیوانه‌ای مست

(نظامی، ۱۳۶۶:۳۸۴)

عشق مجنون بی‌نظیر است، چه نومی‌دی از وصال لیلی او را از عشق به لیلی بازداشت. مجنون خود را وقف این عشق کرد و به ستایش معشوق پرداخت و «شیدایی و وجدی بزرگ در یاد لیلی حتی در لحظهٔ عبادت برای او عارض می‌شد» (غنیمی هلال، ۱۳۹۳: ۱۷۰). نمونهٔ زیبای تصویر جنون عاشقانه را در داستان لیلی و مجنون می‌توان یافت. نظامی^۵ مجنون را می‌ستاید و معتقد است که جنون وی با جنونی که عموم مردم تصور می‌کنند، متفاوت است و مجنون از اسراری آگاه بوده که سینهٔ وی را روشن و او را به خدا نزدیک می‌کرده است. او به قصد رهایی از تعلقات دنیوی خلوت‌نشینی و زندگی در صحرا را برمی‌گزیند. این شیوه راهی برای بهره‌مندی از عشقی جاویدان در زندگی آن‌جهانی است:

دانش نهانی	حل کرده رموز آسمانی
آگاه شده ز تلخی مرگ	می‌کرد بسیج راه را برگ
گر زیستش بوده دشوار	آسانی مرگ جست از آن کار
این خانه کسی که سخت گیرد	در وقت رحیل سخت میرد
مجنون که رفیق ره نمی‌جست	می‌کرد به رفیق، بند را سست
می‌کرد ز طبع دست کوتاه	معشوقه بهانه بود در راه
زان کام نجست از آن پریراد	تا خانهٔ عشق ماند آباد

(نظامی، ۱۳۸۹:۱۵۲)

بنابراین، مجنون دیوانه نبوده است و از عقلی کامل برخوردار بوده و راه رسیدن به حقیقت را از طریق عشق برای خود ترسیم کرده بود؛ از این رو، به جایگاهی رسید که عقل از درک آن ناتوان است. بدین ترتیب، به تدریج گفتمان جنون عارفانه جای خود را در ادبیات

فارسی بازمی‌کند و در دوره‌های بعد در ادبیات فارسی «لیلی» مظهر عشق ربّانی و الوهیت می‌شود و «مجنون» مظهر روح ناآرام و بی‌قرار بشری که بر اثر دردها و رنج‌های جانکاه دیوانه و شیدا گشته و سر به صحرای جنون و آوارگی نهاده است و همواره در هر حالی، در جست‌وجوی وصال معشوق در وادی عشق سرگردان است تا روزی به مقام قرب و وصال معبودش برسد؛ همین تفکر و عاطفه عشق عذری را در سخنان لیلی هم می‌بینیم؛

لیلی دم مرگ خود را شهید عشق می‌داند و به مادر می‌گوید:

خون کن کفنم که من شهیدم تا باشد رنگ روز عیدم

(نظامی، ۱۳۶۶: ۳۹۱)

در ادوار بعد گفتمان جنون در اشعار شاعران برجسته (عطار، مولوی و حافظ) حقانیت و هستی خود را ترسیم کرده و به اثبات رسانده است که شاعران مردم را تشویق به دیوانگی می‌کنند؛ چراکه آنان جنون را ماورای آنچه پندار عامه دریافته است، می‌دانند. آنان دیوانگی را بزرگ می‌دانند، چراکه عین عاقلی و هوشیاری است و هیچ محدودیتی برای ابراز شعور و درک والای انسانی در آن نیست. در اشعار عطار احتراز از عقل و عقل‌ستیزی را در سراسر افکار و اشعار او می‌توان مشاهده کرد. او تنها عارف شاعری است که عمیق‌ترین مطالب را درباره «جنون» بیان کرده است:

جمله دیوان من دیوانگی است عقل را با این سخن بیگانگی است
جان نگرده پاک از بیگانگی تا نیابد بوی این دیوانگی

(عطار، ۱۳۸۴: ۲۵۱)

شعر عطار شعر جنون و بی‌خودی است. شعری است که به قول خود او عقل با آن بیگانگی دارد و تا جان آدمی بویی از این دیوانگی را نشنود، پاک نخواهد شد. در اشعار عطار جنون کیمیایی است که مس وجود مردان حق را به زر مبدل می‌کند و جان آدمی را تطهیر می‌دهد. علاوه بر عطار، مولانا جنون آگاهانه را وسیله ملامت‌جویی آنان برای تأدیب نفس و نشانه‌ای از آزادگی و رندی می‌داند. جنون مافوق عقل به عنوان یکی از آموزه‌های

اساسی مثنوی مطرح شده است. در نظر مولانا جنون حالتی است که شخص را از تمام رنج‌ها و دردهای آزاردهنده روزمره این زندگی دنیایی نجات می‌دهد و او را در فضایی آرام و بی‌دغدغه قرار می‌دهد و آنجا که عقل از حل مشکلات ناتوان می‌گردد، دیوانگی نجات‌بخش انسان می‌شود.

با دو عالم عشق را بیگانگی است	واندر او هفتاد و دو دیوانگی است
آزمودم عقل دوراندیش را	بعد از این دیوانه سازم خویش را
زین خرد جاهل همی باید شدن	دست در دیوانگی باید زدن

(مولوی، ۱۳۷۹: ۲۳۳۳)

مولانا با نگرش عارفانه به این نتیجه می‌رسد که با عقل جزئی خودبین و مصلحت‌اندیش نمی‌توان به گوهر مراد دست یافت. برای دستیابی به آرمان واقعی خود، یعنی کشف و شهود حقیقت و سیر و سلوک در عالم جان و دل، از نیروی جنون و دیوانگی مافوق عقل مدد می‌گیرد و آن را بر عقل جزئی سطحی نگر ترجیح می‌دهد:

حیلت رها کن عاشقا دیوانه شو دیوانه شو   واندر دل آتش درآ پروانه شو پروانه شو

(مولوی، ۱۳۷۶: ۷۹۸)

شناسد جان مجنونان که این جان است قشر جان   بیايد بهر این دانش ز دانش در جنون رفتن

(همان: ۶۸۸)

او درد و رنج را نتیجه رفتن در مسیر خرد و عقل می‌داند و آن را چنین به تصویر می‌کشد:

هرکه او بیدارتر پردردتر هرکه او آگاه‌تر رخ زردتر

(همان: ۲۷۱)

مولوی با جنون خوشحال است و همه را به جنون می‌خواند:

خواهی ز جنون بویی بیری   ز اندیشه و غم می‌باش بری

(مولوی، ۱۳۶۲: ۲۴۸)

و از نظر او کسی جنون را می فهمد که از عقل بری باشد، همچنین او دیگران را به رهایی عقل ترغیب می کند:

هر چیز که در تصرف عقل آید بگذار که وقت دیوانگی است
(همان، ۱۲۱۴)

علاوه بر مولوی در اشعار حافظ نیز عقل جزیی نگر به هر طریق محکوم شده است. «جنون» در اشعار او گاهی به صورت آشکارا و گاهی به صورت غیر مستقیم آمده است، در اشعار او جنون گاهی در ارتباط با عشق آمده است و گاهی در تقابل با عقل. گاهی در اشعار او جنون اولین شرط است:

در ره منزل لیلی که خطر هاست به جان شرط اول قدم آن است که مجنون باشی
(حافظ، ۱۳۷۸:۳۴۲)

و گاهی عقل ستیزی در اشعار او به صورت غیر مستقیم بیان شده است:
هش دار که گر وسوسه عقل کنی گوش آدم صفت از روضه رضوان به در آیی
(همان: ۳۶۸)

حافظ از شاعرانی است که «ذکر درس و مدرسه در شعر او بسیار است و اظهار ملالی که می کند، اظهار ملال واقعی است.» (زرین کوب، ۱۳۸۷: ۶۱). معمولاً مباحثی که در مدرسه مطرح می شود، مباحث عقل جزیی نگر است و عالم جنون در درس و بحث مدرسه ای حاصل نمی شود. بنابراین، حافظ به جای مدرسه، مجلس جنون را بر می گزیند و می گوید:
مباحثی که در آن مجلس جنون می رفت و رای مدرسه و قال و قیل مسئله بود

(حافظ، ۱۳۷۸: ۲۰۳)

همین نگاه است که فریاد سر می دهد: «بشوی اوراق اگر هم درس مایی / که درس عشق در دفتر ننگند»؛ و «عقل اگر داند که دل در بند زلفش چون خوش است / عاقلان دیوانه گردند از پی زنجیر ما» (حافظ، ۱۳۷۸). بنابراین، در همه این ادوار در اشعار پرشور و حال شاعران عارف اثری سراغ نداریم که عاری از جنون ماورای عقل باشد و در آن عقل جزیی نگر در

مقابل جنون مافوق عقل با القاب و عناوینی تحقیرآمیز توصیف نشده باشد. از این رو، گفتمان جنون در این دوره‌ها چنان به نظر می‌رسد که انگار جنون و دیوانگی امری ضروری است و به قول پاسکال: «دیوانگی بشر آن چنان ضروری است که دیوانه نبودن خود شکلی از دیوانگی است» (فوکو، ۱۳۸۸: ۱). به کارگیری مفهوم جنون در مفاهیم متعدد و جلوه‌های معرفتی، غنایی، عرفانی و ... در عصر پس از حافظ نیز مانایی و رواج خویش را حفظ کرده است. با در نظر گرفتن این نکته که شعر پس از حافظ حاوی همین گفتمان‌ها و مفاهیم رایج پیش از خویش بوده، از مطالعه ادوار بعدی صرف نظر شده است.

۳. نتیجه‌گیری

مفهوم و موضوع «جنون» و «شیدایی» به عنوان یکی از پرکارترین گفتمان‌های شعر غنایی در ادبیات فارسی در طول زمان دستخوش دگرگونی و تحول شده است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد چگونه مفهوم جنون با گذشت زمان و با توجه به اوضاع اجتماعی و فرهنگی تغییر می‌کند و از حد یک حوزه واژگانی صرف فراتر رفته، سپس در بستر مناظرات فلسفی معتزله و اشاعره بستر و حتی دست‌مایه‌ای مناسب برای خردستیزی می‌گردد و با رواج اندیشه‌های صوفیانه معنای آسمانی می‌یابد و به واژه ارزشمندی تبدیل می‌شود و با گسترش قلمرو معنایی، جای خود را به عنوان گفتمان رایج بازمی‌کند و در گستره شعر شاعران بزرگ به یکی از گفتمان‌های اساسی شعر غنایی فارسی تبدیل می‌شود. همچنین، تنها براساس خطوط کلی چنین طرح جامعی می‌توان معانی واقعی مفاهیم را در شعر غنایی فارسی ادراک کرد. بی‌تردید، مطالعه دقیق‌تر آثار شاعران بزرگ نشان خواهد داد که هر کدام از آنان چگونه با توسل به حوزه واژگانی جنون و تطور مفهوم آن در تاریخ شعر فارسی توانسته‌اند آرمان‌های فلسفی و احساسات فردی خود را به ویژه پیرامون رهایی و آزادی از تقیدات بیان نمایند. در چنین مطالعه‌ای مشخص می‌شود سیر گفتمان جنون در معانی متعدد آن، رفته‌رفته به حوزه کمال و پختگی آن نزدیک شده و شاعران نخستین که واقع‌گرایانه به بیان مطالب می‌پرداختند، نیز در این مسیر سهمی دارند و نقشی مهم ایفا کرده‌اند. این مهم با شعر عرفانی و سبک بینابین قرن ششم به وادی صوفیانه و نقد اجتماعی

یا حیرت و جنون عارفانه نزدیک می‌شود و در قرن هفتم و هشتم این تجربه‌ها و طرفداری از جنون و شیفتگی تثبیت و معنای مثبت آن بیشتر می‌شود تا جایی که جنون و دیوانگی یکی از کارکردهای عشق عرفانی می‌شود. جدال عقل و عشق و پیروزی عشق و دل بر خرد و عقل نیز در این زمینه بسترساز جنون‌وارگی بیشتر و طرفداری از این مضمون و مفهوم بنیادین شده است.

منابع

- آفاحسینی، حسین. (۱۳۸۸) «این خرد خام به میخانه بر؛ (نقدی بر زمینه‌های خردستیزی در ادب فارسی)»؛ **پژوهشنامه زبان و ادبیات فارسی**، سال اول، شماره ۱. ۶۹-۸۴.
- آشوری، داریوش. (۱۳۹۲) **شعر و اندیشه**. چاپ هفتم، تهران: مرکز.
- ادیب صابر (۱۳۸۰). **دیوان**. به تصحیح و تألیف احمد عبدالله اف، تهران: انتشارات بین‌المللی المهدی.
- امینی، محمدرضا، استواری، اصلان (۱۳۹۹) «نگاهی به فرایند دگرگونی «می» در شعر فارسی بر پیوستاری از ساختارگرایی تا نشانه-معناشناسی گفتمانی»، **سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)**، شماره ۵۲، ۱۹-۴۰.
- انوری، محمد بن محمد. (۱۳۸۹) **دیوان اشعار**. به تصحیح سعید نفیسی، تهران: نگاه.
- امیرمعزی نیشابوری، محمدبن عبدالملک (۱۳۸۱) **دیوان اشعار**. به تصحیح محمدرضا قنبری، تهران: زوآر.
- باختین، میخائیل. (۱۳۹۰) **رابله، فرهنگ خنده‌آور مردمی، کارناوال و رئالیسم گروتسک**. ترجمه محمدجعفر پوینده، تهران: نقش جهان.
- برمایه‌ور، رضا. (۱۳۹۳) **نگاهی ساختارگرایانه به خردستیزی عرفان**. تهران: نشر کلاغ.
- پورجوادی، نصرالله. (۱۳۶۶) «تحلیلی از مفاهیم عقل و جنون در عقلای مجانین». **پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی**. ش ۱۱: ۷-۳۸.
- توحیدیان، رجب. (۱۳۸۷) «اوصاف عقل در تقابل با عشق و جنون در دیوان صائب تبریزی و دیگر عرفا». **بهارستان سخن (ادبیات فارسی)**، ش ۱۲: ۱۲۶-۹۳.
- حافظ شیرازی (۱۳۷۸) **دیوان اشعار**. به تصحیح قزوینی و غنی، تهران: ققنوس.
- حافظ شیرازی (۱۳۹۱) **حافظ‌نامه**. به اهتمام بهاء‌الدین خرمشاهی، چاپ بیستم، تهران: علمی فرهنگی.
- حسینی، مریم، الهام، روستایی راد (۱۳۹۵)، «مجانین العقلای زن در تصوف اسلامی»، **زن و فرهنگ و هنر**، دوره ۸، شماره ۱: ۶۷-۸۲.

- حدیدی، خلیل و موسی‌زاده، محمدعلی. (۱۳۸۹) «جلوه‌های خردستیزی در شعر حافظ»، **دانشگاه تبریز، نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی**، بهار و تابستان ۹۰، ش، ۲۲۳.
- خدیور، هادی و توحیدیان، رجب. (۱۳۸۹) «عقل و تقابل آن با عشق و جنون در مثنوی و غزلیات شمس». **فصلنامه تحقیقات زبان و ادب فارسی**، دانشگاه آزاد اسلامی واحد بوشهر، دوره ۲، شماره ۳: ۲۹-۵۴.
- درپر، مریم و یاحقی، محمدجعفر. (۱۳۸۹) «تحلیل روابط شخصیت‌ها در منظومه لیلی و مجنون نظامی». **فصلنامه بوستان ادب**؛ دوره ۲، شماره ۳ (پیاپی ۳): ۶۵-۸۹.
- رحیمی، فاطمه. (۱۳۸۷) «جنون الهی و ظرایف توحیدیان مجذبان الهی از دیدگاه عطار نیشابوری». **فصلنامه ادیان و عرفان**؛ سال پنجم، شماره ۱۸: ۲۲۱-۲۴۱.
- ریبکا، یان و دیگران. (۱۳۷۰) **تاریخ ادبیات ایران**. کیخسرو کشاورزی، چاپ اول، تهران: گوتبرگ و جاویدان خرد.
- ریتر، هملموت. (۱۳۸۸) **دریای جان**، ترجمه عباس زریاب خویی و مهر آفاق بایبوردی. تهران: بین‌المللی الهدی.
- زرقانی، مهدی. (۱۳۸۸) **تاریخ و ادبی ایران و قلمرو زبان فارسی**. تهران: سخن.
- رودکی. (۱۳۷۶) **دیوان اشعار**؛ تصحیح سعید نفیسی و ی. براگینسکی، چاپ دوم، تهران: نگاه.
- رودکی. (۱۳۷۵) **گزیده اشعار**. به اهتمام خطیب رهبر، تهران: صفی‌علیشاه.
- سجادی راد، صدیقه و ذاکری، احمد (۱۳۹۸) «مکتب اعتراض در طبله عطار»، **عرفان اسلامی**، **ادیان و عرفان**، دوره ۱۶، شماره ۶، صص ۱۳-۴۶.
- سدیدپور، سمانه و قانعی راد، محمدمامین (۱۳۹۳) «سیر تحول مفهوم جنون در متون ماندگار ادب فارسی». **نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی**، دانشگاه اصفهان؛ دوره ۶، شماره ۲، شهریور ۱۳۹۳، صفحه ۲۳-۴۲.
- سنایی غزنوی. (۱۳۸۸) **دیوان اشعار**. به اهتمام مدرس رضوی، تهران: سنایی.
- سیاه‌کوهیان، هاتف. (۱۳۸۶) «جنون الهی از دیدگاه ابن عربی»، **فصلنامه تخصصی عرفان**. سال پنجم، ش. ۲۰.
- سعدی شیرازی. (۱۳۷۴) **بوستان**. به اهتمام غلامحسین یوسفی، تهران: سخن.
- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۷۴) **تاریخ ادبیات ایران**. جلد اول، تهران: ققنوس.
- عبادیان، محمود. (۱۳۸۴) **تکوین غزل و نقش سعدی**. تهران: اختران.
- عطارنیشابوری، فریدالدین. (۱۳۸۴) **منطق الطیر**. تصحیح و تعلیق محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: سخن.

- عطارنیشابوری، فریدالدین. (۱۳۶۲) *دیوان اشعار*. به اهتمام و تصحیح تقی تفضلی، تهران: علمی فرهنگی.
- غنیمی هلال، محمد. (۱۳۹۳) *لیلی و مجنون در ادبیات عربی و فارسی*. تهران: نی.
- فریابی، ظهرالدین. (۱۳۸۱) *دیوان اشعار*. امیرحسین یزدگردی، تهران: قطره.
- فروغی، محمدعلی. (۱۳۸۴) *سیر حکمت در اروپا*. چ ۲، تهران: زوار.
- فوکو، میشل. (۱۳۸۵) *تاریخ جنون*. ترجمه فاطمه ولیانی، تهران: هرمس.
- ناصرخسرو قبادیانی (۱۳۷۵) *شرح سی قصیده*. به اهتمام مهدی محقق، تهران: توس.
- کاظمی فر، معین (۱۳۹۲) «کارکرد سیاسی و اجتماعی دیوانگان دانا بر پایه حکایات مثنوی‌های عطار».
- فصلنامه ادب پژوهی دانشگاه گیلان**، دوره ۷، شماره ۲۴، تیر ۱۳۹۲، صفحه ۸۳-۱۰۴.
- مرادی‌نژاد، سمیه؛ حسنی‌جلیلیان، محمدرضا؛ حیدری، علی و حسینی، سیدمحسن (۱۳۹۷) «مهم‌ترین کارکردهای عرفانی داستان لیلی و مجنون»، *پژوهشنامه زبان و ادب فارسی «گوهر گویا»*، دوره ۱۲، شماره ۳.
- معمایی، نصرالله. (۱۳۴۴) *هنر و جنون*. تهران: کتابخانه ابن سینا.
- مولوی، جلال‌دین محمد. (۱۳۶۲) *کلیات شمس تبریزی*. با مقدمه بدیع الزمان فروزانفر، تهران: پگاه.
- مولوی، جلال‌دین محمد. (۱۳۷۶) *کلیات دیوان شمس تبریزی*. با مقدمه و تصحیح محمد عباسی، تهران: نشر طلوع، چاپ هشتم.
- مولوی، جلال‌دین محمد. (۱۳۷۹) *مثنوی معنوی*. تصحیح نیکلسون، به کوشش محمدرضا برزگر خالقی، تهران: سایه گستر.
- مدی، ارژنگ. (۱۳۷۱) *عشق در ادب فارسی از آغاز تا قرن ششم*. مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی. چاپ بهمن.
- منوچهری دامغانی، احمد بن قوص. (۱۳۷۰) *دیوان اشعار*. سید محمد دبیر سیاقی، تهران: زوار.
- نجاریان، محمدرضا. (۱۳۸۶) «چهار روایت از عشق مجنون». *نشریه ادب و زبان فارسی*، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر کرمان، دوره جدید زمستان ۱۳۸۶ شماره ۲۲.
- نظامی گنجوی. (۱۳۸۹) *لیلی و مجنون*. تهران: نیک‌فرجام.
- وحشی بافقی. (۱۳۷۶) *کلیات دیوان*. به کوشش محمدحسن سیدان، تهران: طلا به.

References

Adib, S. (2001). *Collection of poems (Edited and written by Ahmed Abdollahof)*. Tehran: Al-Mahdi International Publications. (In Persian)

- Agha Hosseini, H. (2009). This raw wisdom goes to the pub; (Criticism on the contexts of small-mindedness in Persian literature). *Research in Persian language and literature, 1*, 69-84.
- Amirmoazi-e Neishabouri, M. (2002). *Collection of Poems (edited by Mohammad Reza Ghanbari)*. Tehran: Zovar. (In Persian)
- Anvari, M. (2010). *Collection of Poems (edited by Saeed Nafisi)*. Tehran: Negah. (In Persian)
- Arzhang, M. (1992). *Love in Persian literature from the beginning to the sixth century*. Tehran: Institute of Cultural Studies and Research, Bahman. (In Persian)
- Ashuri, D. (2012). *Poetry and thought*. 7th edition, Tehran: Center.
- Attar-e nishaburi, F. (2004). *Mantegh Al Teir (Edited by Shafiei Kadkani, M.)*. Tehran: Sokhan. (In Persian)
- Attar-e nishaburi, F. (1988). *Collection of Poems (compiled by Tafzali, T.)*. Tehran: Elmi Farhangi. (In Persian)
- Bakhtin, M. (2004). *Rabelais and his World*, Translated by Mohammad Jaafar Pooyandeh. Tehran: Naqsh Jahan. (In Persian)
- Barmayevar, R. (2013). *A structuralist look at antiwisdom in mysticism*. Tehran: Kalag Publications. (In Persian)
- DorPar, M. & Yahaghi, M. J. (2009). Analysis of character relationships in Nezami's Leili and Majnoon. *Boostan Adab Quarterly, 2*(3), 65-89. (In Persian)
- Ebadiyan, M. (2005). *Development of Ghazal and the role of Saadi*. Tehran: Akhtaran. (In Persian)
- Faryabi, Z. (2002). *Collection of Poems (Yazdgerdi, A.)*. Tehran: Ghatre. (In Persian)
- Foroughi, M. A. (2006). *The course of wisdom in Europe (2nd edition)*. Tehran: Zovar. (In Persian)
- Foucault, M. (2008). *History of Madness*, Translated by Valiani, F. Tehran: Hermes. (In Persian)
- Ghonimi-halal, M. (2013). *Leili and Majnoon in Arabic and Persian literature*. Tehran: Ney. (In Persian)

- Hafez Shirazi. (1999). *Collection of Poems (edited by Qazvini and Ghani)*. Tehran: Ghoghnoos. (In Persian)
- Hafez Shirazi. (2012). *Hafeznameh (via the efforts of Bahaddin Khorramshahi, 20th edition)*. Tehran: Elmi Farhangi. (In Persian)
- Hosseini, M.; Raushit Rad. M. (2015). Wise insane women in Islamic mysticism. *Women in Culture and Art*, 8, (1), 67-82. (In Persian)
- Hadidi, Kh., & Mousazadeh, M. A. (2009). Effects of small-mindedness in Hafez's poetry. *Journal of the college of humanities, Tabriz university*, 223. (In Persian)
- Kazemifar, M. (2012). Political and social functions of wise madmen based on the stories of Masnavi by Attar. *Gilan University Literary Quarterly*, 7(24). 104-83. (In Persian)
- Khadivar, H., & Tohidian, R. (2009). Reason and its contrast with love and madness in Shams' Masnavi and Ghazalyat. *Persian Language and Literature Research Quarterly*, Islamic Azad University, Bushehr. 2(3), 29-54. (In Persian)
- Moamai, N. (1965). *Art and Madness*. Tehran: Ibn Sina Library.
- Molavi, J. M. (1983). *Shams Tabrizi (An introduction by Badee Zaman Forozanfar)*. Tehran: Pegah. (In Persian)
- Molavi, J. M. (1997). *Shams Tabrizi collection of poems (Introduction and proofreading by Abbasi, M.)*. Tehran: Tolu. (In Persian)
- Molavi, J. M. (2000). *Masnavi Manavi (edited by Nicholson, by Barzegar Khaleghi, M.)*. Tehran: Sayeh Gostar. (In Persian)
- Manouchehri- Damghani, A. (1991). *Collection of Poems*. Dabir Siyaghi, M. Tehran: Zovar. (In Persian)
- Moradinejad, S. Hosaini Jalilian, M. Heydari, A. & Hosseini, M. (2017). The most important mystical functions of the story of Leili and Majnoon. *Journal of research in Persian Language and Literature: Gohar Goya*, 12 (3). (In Persian)
- Najariayn, M. R. (2016). Four Narratives of the Love of madness. *Persian Literature and Language Journal*, 22. (In Persian)
- Naser Khosro Qabadiani. (1996). *Description of thirty Qasidas (compiled by Mohaghegh, M.)*. Tehran: Toos. (In Persian)

- Nezami Ganjavi. (2010). *Leili and Majnoon*. Tehran: Nik Farjam.
- Ostovari, A. & Amini, M. R. (2020). An overview of the transformation of Mey on a continuum from structuralism to discourse semiotics. *Journal of stylistic of Persian Poem and prose (BAHAR-E-ADAB)*, 13(6 (52), 19-40. (In Persian)
- Porjavadi, N. (1987). An analysis of the concepts of reason and insanity in madmen's minds. *Research Institute of Humanities and Cultural Studies*, 11, 7-38. (In Persian)
- Rahimi, F. (2007). Divine madness and subtleties of the monotheists of divine attraction from the point of view of Attar Nishaburi. *Religions and mysticism*, 5 (18), 221-241. (In Persian)
- Ripka, I. (1991). *A History of Iranian literature (translated by Kei Khosro Keshavarzi, first edition)*. Tehran: Gotemberg and JavidanKherad. (In Persian)
- Ritter, H. (2009). *Das meer der seele: mensch welt und gott in den geschichren des fariduddin Attar*. translated by ZaryabKhoei, A. & Bayebordi, M.. Tehran: Al-Hadi International. (In Persian)
- Rudaki. (1997). Collection of Poems (edited by Nafisi, S. & Braginsky, Y. second edition). Tehran: Negah. (In Persian)
- Rudaki. (1997). A selection of poems (compiled by Khatibrahbar). Tehran: Safi Alisha. (In Persian)
- Saadi Shirazi. (1995). *Boostan (compiled by Yousefi, GH.)*. Tehran: Sokhan. (In Persian)
- Safa, Z. (1995). *History of Iranian literature (volume 1)*. Tehran: Ghoghnoos. (In Persian)
- Sajadi Rad, S. & Zakari, A. (2018). School of protest in Attar's closet. *Islamic Mysticism (Religions and Mysticism)*, 16 (6), 13-46.
- Sadidpour, S. & Qanaei Rad, M. A. (2013). The evolution of the concept of madness in the enduring texts of Persian literature. *Journal of Faculty of Literature and Human Sciences, University of Isfahan*, 6(2), 42-23. (In Persian)
- Sanai Ghaznavi. (2009). *Collection of Poems (Edited by ModaresRazavi)*. Tehran: Sanai. (In Persian)

-
- Siahkohiyan, H. (2007). Divine madness from the point of view of Ibn Arabi'. *Specialized quarterly of Irfan*, 5(20).
- Towhidian, R. (2008). Attributes of reason in contrast to love and madness in the collection of poems by Saeb Tabrizi and other mystics. *BaharestanSokhan(Persian literature)*, 12, 126-93.
- Vahshi-e Bafghi. (1997). *Collection of poems (Compiled by Seidan, M. H.)*. Tehran: Talayeh.
- Zarghani, M. (2009). History and literature of Iran and the territory of the Persian language. Tehran: Sokhan.